

УДК 130.2

ВТРАТА ІДЕНТИЧНОСТІ - МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Носова Ганна

У спробах з'ясувати природу ідентичності автор доходить висновку про «вбудованість» ідентичності в реальність з якої вона виливає. Ідентичність залежна від контексту, а тому невизначена. В умовах глобалізаційних перетворень, в першу чергу всебічної віртуалізації суспільства, коли постмодерне суспільство перетворює місце в позицію, значення в пустий знак, знищує суб'єктність як таку, насаджує безмежну варіативність цінностей і таким чином заперечує нормативність, вимогу слідувати зразкам, вибирати як такі, ідентичність взагалі стає проблематичною. За таких умов все частіше звучить питання «кризи», дрейфу чи втрати ідентичності, що в соціально-практичному плані проявляється в нездатності індивідом адекватно співвідносити власний образ чи розповідь про себе з реальними подіями життя, коли індивід стає не спроможний не лише до чіткої само ідентифікації, а в решті решт, до дії.

Ключові слова Ідентичність, криза ідентичності, дрейф ідентичності, само ідентифікація, культурна гомогенність, цінності, нормативи.

Сьогодні в умовах глобалізаційних трансформацій, що характеризується розчиненням безпосередніх зв'язків, втратою внаслідок цього прив'язки до матеріальних, «фізичних» підстав, коли реальність, так би мовити, вислизає з під ніг, в умовах віртуалізації світу все гостріше постає проблема щодо ідентичності як такої. Що таке ідентичність в сучасних умовах, чи потрібна вона як така, що, які реальності чи нереальності відображає цей термін в умовах швидкоплинності світу -- такі питання сьогодні виходять на порядок денний. Ідентичність все більше ставиться під питання в умовах наступу парадигми релевантності будь-яких суспільних цінностей, норм та ідеалів, в умовах заперечення однозначної дихотомії чорного та білого та проголошення будь-якої варіативності на кшталт «50 відтінків сірого».

Навіщо ідентичність? Термін «ідентичність» виник після того, як була «втрачена» довіра до таких понять як «свідомість» та «свідоме», після того, як рефлексивна суб'єктивність була піддана нищівній критиці М. Фуко та пост структуралістами. Використання поняття «ідентичність» дозволило уникнути небажаних асоціацій із «філософією свідомості» та «відмежуватись» від її «суб'єктивності». Що відображає «ідентичність» та «ідентифікація»? За визначенням А. Турена, наприклад, [5, р.306] ідентифікація є процесом ототожнення індивіда, соціальної групи з іншою людиною, групою чи взірцем. Ототожнення полягає в інтеріоризації соціальних статусів, освоєнні значущих соціальних ролей, де ідентифікація поєднується із сигніфікацією – набуттям індивідом чи групою певних значень суспільної практики. На думку Еріксона [20, с. 203–204] ідентичність виникає як самість «узагальненого іншого», тобто як привласнення, уособлення певного правила, типу, образу. А Дж. Мід розрізняє усвідомлену ідентичність, коли людина «свідомо» ототожнює себе з якимось взірцем, типом, та несвідому, коли людина приймає норми поведінки, звички,

ритуали поза рефлексією, як свої з самого початку [14].

Для М. Кастельса ідентифікація в умовах інформаційної глобалізації становить проблему, так як сенс ідентифікації полягає в розпізнаванні актором себе та конструюванні власної свідомості на основі «культурного атрибуту або сітки атрибутів». Люди організують свої смисли на підставі того, як вони представляють ким вони є, тобто на підставі власної ідентичності [11, с. 27]. Таким чином протиріччя глобалізації, на думку С. Кастельса є не протиріччя між глобальним та локальним, а протиріччя між ідентичністю та світом, що змінився, тобто «Я» та сіткою атрибутів. Це означає, що будь-який актор вже самою своєю існуванням знаходиться в ситуації, яка продукує невизначеність його ідентичностей, в процесі постійного становлення. В безкінечних процесах ідентифікації актор має можливість зберігати (відстоювати) свою ідентичність, остання може трансформуватися, або перед актором постає завдання пошуку, вибору або формування нових ідентичностей.

С. Хантінгтон відзначає неоднозначність ідентичності, пишучи, що, ідентичність «настільки ж обов'язкова, настільки й невиразна», оскільки представляє собою «множинність, що не піддається суворому визначенню і звичайним вимірвальним методам» [17, с. 12–13]. А основний мотив роздумів Бергера щодо ідентичності є констатація її залежності від «усталеної реальності», від її визначення, тому що «ідентичність залишається незрозумілою до тих пір, поки не знаходить свого місця в світі» [16, с. 28].

За умов існування різноманітних тлумачень ідентичності, перелік яких не входить до проблематики цієї статті вималюється однозначність парадоксальності ідентичності. Ідентичність різна, плинна та не визначена. Вона правильна та адекватна настільки, наскільки відображає власну, «свою» реальність, в даному контексті, в даній ситуації і в цьому її відносінь та парадоксальність. Українець створює «власний» тип «українськості» відповідно загальноприйнятому поняттю «українського». І тут не має нічого спільного з масовим психозом чи істерією, ще менше - з симуляцією, а є власне процесом відображення певного типу соціальної ідентичності на індивідуальну суб'єктивну реальність звичайних людей.

Те, що ідентичність та ідентифікація залежать від усталених (прийнятих) визначень реальності можна проілюструвати за допомогою такого психіатричного феномену який називається «орієнтованістю на реальність». Психіатр, щоб визначити ступінь «орієнтованості пацієнта на реальність» запитує його про день, час та інші часові та просторові параметри. Логічно (з психіатричної точки зору) вважати індивіда, який не знає який сьогодні день, неадекватним. Однак індивід, який не орієнтується в часі, може, наприклад, прилетіти з іншого континенту або перебувати в іншому часовому поясі. Психіатр буде вважати нормальним індивіда, який розкаже про спілкування з померлими, якщо той проживає на Гаїті, наприклад і повинен поставити діагноз індивіду з такими же розповідями, якщо він із Києва. Бо пацієнт із Гаїті перебуває в «інакшій» для нас реальності у тому самому соціально об'єктивному сенсі, в якому він перебуває «в інакшому часі», попри цього він все ж таки «правильно» ідентифікує себе та інших.

Психоаналіз навряд чи адекватно проінтерпретує ідентичності у селас Гаїті, тоді як вудуїстська психологія буде тут більш доречною й емпірично точною. Тому те, що буде нормальним з точки зору індійського етнолога при визначенні ідентичності індійця матиме інший вигляд, наприклад, для європейського етнолога. Одна й та сама ідентичність буде по-різному ідентифікуватись психологом чи психоаналітиком, чи соціологом, оскільки кожний із них виходить із власного смислового-символічного порядку та використовує власні схеми інтерпретації.

Згадані приклади якраз пояснюють «залежність» ідентичності від контексту, доводять, що ідентичності «правильні» в певному контексті, в певному смисловому порядку і лише в ньому вони доступні для верифікації та перевірки.

Окрім того, що ідентичність як елемент реальності виявляється залежною від визначення реальності в якій вона перебуває, її відносність та «перетвореність» за умов глобалізації посилюється знаковістю та віртуальністю постмодерної культури.

Що означає віртуальність для ідентичності? Коли культурний знак втрачає зв'язок із значенням та набуває характеру випадкового, плінного представника означуваного, інформація перетворюється у «функцію вірогідності в якій немає розмірів, матеріальності й обов'язкового зв'язку зі значенням.» [18, с. 41]. Реальність стає знаковою без «значення» знаку, тому беззмисловою, а «людина сприймає себе як таку, що перебуває в даній реальності і діє так, нібито ця реальність володіє характеристиками звичайної емпіричної реальності, хоча вона і позбавлена частини її основних властивостей» [19, с. 54].

В межах такої парадигми будь-яким чином визначена реальність виявляється завжди обґрунтованою, такою, що має сенс, реальністю поза контрверзи «істини чи хибності. Вона базується на «інформативності», яка перетворює все, в тому числі і знання в повідомлення, в знак, який ніяким чином вже не пов'язаний із змістом. За обставин коли знаки культури втрачають функції представлення істини, коли стираються межі між істиною та фікцією, між реальністю та нереальністю та відкидається самий принцип первинності того чи іншого, індивід виявляється повністю дезорієнтованим. Більше того, втрачається сама суб'єктність індивіда -- створюється феномен такого собі небуття, як колективного так і індивідуального, де зливається (у безпідставності та беззмисловості) не лише реальне з нереальним, але і колективне з індивідуальним, формальне з суттєвим, суб'єкт з об'єктом.

Ідентифікація підміняється процесом позиціонування, а безособове тиражується і навіть клонується Ж. Бодрийяр. Там де індивід розраховував на зустріч з суб'єктом, виявляється пусте місце. [7] Замість особистості виявляється всього лише знак тексту, пусте місце. Що можна ідентифікувати сьогодні? Пусте місце? В ситуації розщеплення суб'єкта та об'єкта, соціального та індивідуального, зовнішнього та внутрішнього чи варто вести ідентифікаційний дискурс? Дійсний процес ідентифікації припускає, на думку Нансі, процес постійного місцезнаходження самого себе, як процес само приписування, де

означає співпадає з означенням, а оскільки в постмодерні мова йде про викреслювання місця, про ім'я місця, ми повинні розглядати цей процес як викреслювання тіла суб'єкта («тіло дає місце існуванню») [10]

Отже, внаслідок гомогенізації культурного простору, релятивізації цінностей, деідеологізації й деполітизації раціональна рефлексія замінюється емоційною, ситуативною причетністю, а індивід позбавляється цілісності – це вже фрагментована, розірвана людина, яка перестає сприйматися як тотожна сама собі, своїй свідомості, ідентифікація якої набуває не універсального, а контекстуального характеру. Реальний суб'єкт не помічає того моменту, коли він витісняється віртуальним, так як після витіснення цього вже нікому помічати – витіснений суб'єкт є вже нереальним. Втрачається характерний для традиційної культури принцип лінійності. А радикально відмінні та рівноправні парадигми не дають можливості створювати навіть тимчасовий консенсус, тим більше виробити деякі універсальні мета-положення та цінності.

За цих обставин все частіше звучить питання кризи, «дрейфу» або «втрати ідентичності», «кризи ідентифікації». Авторство цього терміну традиційно приписують Дж. Уарду. «Криза ідентифікації», на думку П.С. Гуревича, виникає тоді, коли у індивіда не має умов для адекватного сприйняття самого себе, коли там, де індивід «розраховує знайти деякий людський зміст, виявляється пустота» [8, с. 38]. В такому випадку ідентифікація, співвіднесеність себе із іншим, з деяким образом та визначенням підміняється позиціонуванням. Там де індивід розраховує зустрітись із суб'єктом, він знаходить лише знак, пусте ім'я, що виливається в механістичне співставлення різноманітних дискурсів. А історія життя індивіда не відтворюється, а конструюється, що супроводжується феноменом, які постмодерністи назвали «кризою долі» - коли індивідуальна біографія перетворюється із «долі» як цілісної визначеності лише у відносну та варіативну розповідь.

Вихід із цієї ситуації, який пропонує постмодернізм, якраз і полягає в «створенні» для кожної ситуації «своєї» соціальної структури та власної, локальної, «місцевої» ідентичності. Так на думку Мішеля Маффесолі постмодерна соціальність є виключно локальним чи ситуативним явищем, тому що індивіди пов'язані та ідентифікують себе з локальними місцями свого перебування -- зі своїми кварталами, вулицями, місцями тусовок ситуативно приєднуючись до почуттів їх мешканців. [3, р.46].

Проте така ситуативна ідентичність не рятує від кризи. Як зазначає Ж-Ф Ліотар, в умовах, коли усі «попередні центри тяжіння, утворені національними державами, партіями, професіями, інституціями та історичними традиціями втрачають свою силу» [12, с. 144-145] зникає аксіологічна ієрархія культурного середовища. Для індивіда це означає, що зрозумілого та звиклого аксіологічного (як то в сенсі ціннісних переваг та домінувань) так і ідеологічного (в першу як нормативного) центрів в культурі вже не має. І серед усіх суспільних стратегій «ні одна із них вже ...не володіє привілеями перед іншими в сенсі кращого зображення людської природи. Ні одна із цих стратегій не є гуманнішою за іншу»,- вони просто плюральні та варіативні [4; р. 37-38]. Зникає поділ на

істинне та хибне, втрачає сенс поняття «ідеології як хибної свідомості» [9, р.126].

Як наслідок породжена постмодерном ціннісна гомогенність культурного середовища призводить у соціально-психологічному плані до руйнації сприйняття суб'єктом себе як ідентичної, само тотожної особистості: Не в змозі чітко зафіксувати власну позицію щодо нечітких цінностей, індивід виявляється і не здатним сформувати власні матриці ідентифікації. Як наслідок семантичні та аксіологічні аспекти біографії моделюються індивідом довільно; він втрачає здатність адекватно співвідносити власний образ чи розповідь про себе з реальними подіями життя, стає не здатним до чіткої само ідентифікації, в решті решт, до дії.

Таким чином позбавлений будь-яких сталих моральних орієнтирів та ціннісних систем, в умовах загальної руйнації базових культурних механізмів соціалізації, індивід епохи постмодерну виявляється нездатним ідентифікувати свою особистість, усвідомити себе як цілісність.

Безперечно психологи не можуть пройти повз зазначеної кризи ідентифікації. Процес самоідентифікації особистості часто-густо сприймається вже не як безперечна даність через те, що багато хто із людей, особливо молодих, виявляються не спроможними чітко зафіксувати само тотожність власної свідомості та власне себе як особистості. (А. Джироукс, С. Ланкшир, П. Мак-Ларен, М. Петере та ін.). [1].

Неможливість для індивіда співвідносити реальні події свого життя з певними семантичними та аксіологічними аспектами проявляється рано чи пізно у вигляді паталогічних симптомів, про які все частіше і говорять психологи. В соціально-психологічному плані це породжує аналог бурдіанового віслюка, коли індивід виявляється нездатним здійснити вибір між плюральними рівно можливим аксіологіями і, значить, здійснити рефлексивну само ідентифікацію та реалізувати персональну само тотожність

Для порятунку особистості психологи пропонують використовувати будь-яку конкретну матрицю, шкалу оцінок, будь-яку чітко сформовану моральну, релігійну чи світську системи. Засвоєння такої системи, з точки зору сучасних психіатрів, і дозволяє уникнути паталогій, пов'язаних з «кризою ідентифікації». Бо, як показує досвід, наслідування будь-якому взірцю, ідентифікація з будь-якою аксіологічною системою виявляється єдиним шляхом збереження особистості за умов аксіологічної рівнозначності всіх стратегій поведінки, які і припускає культура постмодерну. Відсутність усвідомлених ціннісних орієнтирів формує вседозволеність (що ставить під сумнів можливість людського співіснування як такого) та дезорієнтацію індивіда, коли останній не може слідувати певній стратегії поведінки, взагалі не може діяти, бо не має для цього ціннісних чи моральних підстав. Тому то психіатри і вважають, що слідування чомусь конкретному краще, ніж нічому.

Отже, потреба в метафізиці, потреба в аксіологічних, нормативних системах є не просто забаганкою філософії, а життєвою потребою індивіда як для власної само ідентифікації, так і в якості практичного регулятора поведінки. Як відзначав А. Маслоу, «без трансцендентного та транс персонального ми стаємо

хворими, нігілістами, відчуваємо безнадію та апатію. Ми потребуємо щось більше....». Тому, як вважає автор, правильна терапія для втраченої ідентичності полягає в пошуку цінностей, а « пошук ідентичності, по суті, означає пошук власних аутентичних цінностей. Це особливо зрозуміло, коли ми згадуємо, що покращення самосвідомості (та ясність в розумінні власних цінностей) співпадає з кращим розуміння інших та реальності в цілому (та ясного розуміння цінностей)» [13. с. 145–146].

Оцінюючи ризики «кризи ідентифікації» б'є на сполох і соціальна педагогіка. У спробах ввести хоча які-небудь механізми соціалізації індивіда, необхідні для відтворення культури як такої, соціальна педагогіка постулює необхідність для «воскресіння» суб'єкту залучення його до соціального взірця та соціальної норми.

Оскільки причини кризи ідентифікації суб'єкту лежать в руйнації мовної референції знаку, щодо конструктивними є програми «воскресіння суб'єкту», що пропонують стратегії її переборення саме в цій області. Програма неокласицизму спирається на ідею спричинення кризи ідентифікації кризою значень, саме криза значень породжує проблематичність ідентифікації суб'єкту в умовах, коли «дзеркало світу», в якому він себе бачить, розбито «вщент». Тому, на думку Дж. Уарда, подолати «кризу ідентифікації» викликано кризою об'єктивності власне мовних значень можливо шляхом відмови від основної для постмодернізму ідеї «пустого знаку» та шляхом «реанімації» та повернення знакам втрачених значень»[6]. В зв'язку з цим М Готдінер зазначає необхідність формування певного «культурного класицизму», який припускає реабілітацію та реанімацію зруйнованої стабільності аксіологічних систем[2].

Для відтворення ідентичності пропонується і комунікативна програма, що зміщує акцент на комунікативну реальність, зацентровану на феномен Іншого. В основі цієї програми лежить ідея про те, що Я може набути єдності лише в контексті суб'єктно-об'єктних відносин – за допомогою Іншого.[15]

Список літератури

- 1.Giroux A.A., Lankshear C., McLaren P., Peters M. Conternarratives. Cultural Studies of Culture Pedagogues in Postmodern Space. – L.; N. Y., 1996
- 2.Gotdiener M. Postmodern Sensioties. Material Culture & the Form of postmodern life. — Oxford, 1998. — 262 p
- 3.Maffesol M. La transfiguration du politique: La tribalisation du monde. Paris: Grasset & Fasquelle, 1992. 242 p; c.46]..
- 4.Rorty R. The Introduction // R.Rorty. Contingency, Irony & Solidarity. — Cambridge, 1989.
- 5.Touraine A. Production de la societe. Paris,1973. 542 p. Турен А. , наприклад, [60, p. 306]
- 6.Ward G (1997). Postmodernism. Chicago, IL: NTC/Contemporary Publishing .
- 7.Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Бодрийяр Ж. ; пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. –М. : Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.
- 8.Гуревич П.С. Идентичность – привилегия человека// Гумманитарные науки. Вест финанс. Ун-та, 2011, N2, с.36-47
- 9.Джеймисон Ф. Постмодернизм, или Логика культуры позднего капитализма //Философия эпохи постмодерна. — Мн.: Красико-принт, 1996. — С. 118-137
- 10.Жан-Люк Нанси Бытие единичное множественное. — Минск: И. Логвинов, 2004. — 272

с

11. Кастельс М. Информационная эпоха // Экономика, общество, культура. М.: ГУ-ВШЭ, 2000.-606 с.
12. Лиотар Ж.-Ф. Постмодернистское состояние: доклад о знании // Философия эпохи постмодерна. — Мн.: Красико-принт, 1996. — С. 140-158.
13. Маслоу А. По направлению к психологии бытия. М.: СКСМО-Пресс.- 2002.
14. Мид Дж. Г. Интернализированные другие и самость / Мид Дж. Г // Американская социологическая мысль. – М. : Изд-во МГУ., 1994. –263 с.
15. МОЖЕЙКО М.А. От Постмодерна к Пост-Постмодерну: Современные Социокультурные Трансформации и Новейшие Тенденции Философия Языка. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.researchgate.net/publication/271024806_Ot_Postmoderna_K_Post-Postmoderu_Sovremennye_Sociokulturnye_Transformacii_I_Novejsie_Tendencii_Filosofia_Az_yka
16. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Бергер П., Лукман Т. ; Перевод с английского: Е. Руткевич– М. : Московский философский фонд. «Academia – Центр», «МЕДИУМ», 1995. – 322 с.
17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Хантингтон С.;- М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
18. Хейлз Кетрин. Як ми стали постлюдством, -- Київ: Ніка – Центр, 2002. 430 с.
19. Хорунжий С.С. “Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности \ \ Вопросы философии, 1997, №6, с. 53-68
20. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. — 2-е изд. — М.: Флинта, МПСИ, Прогресс, 2006, -344 с.

Nosova Ganna

LOSS OF IDENTITY - MYTH OR REALITY?

In an attempt to understand the nature of identity, the author comes to the conclusion about the "integrity" of identity to the reality from which it follows. Identity depends from its context and therefore it is uncertain. In the context of globalization transformations, first of all, the comprehensive virtualization of society, when postmodern society transforms the place into a position, converts a value to a blank character, destroys the subjectivity, implants boundless variability of values, and thus denies normativity, denies the requirement to follow the patterns and to choose their, identity generally becomes problematic. In these conditions the question of "crisis", drift or loss of identity is increasingly heard, that in social and practical terms manifests itself as the inability of individuality to adequately correlate his own image or story about himself with real life events, when an individual becomes incapable not only to clearly identify himself but to act too. To save personality, psychologists propose to use any particular matrix, a scale of assessments, any well-formed moral, religious or secular systems. The assimilation of such system, from the point of view of modern psychiatrists, makes it possible to avoid pathologies related to the "identification crisis". The need for metaphysics, the need for axiological, normative systems is not just a pretense of philosophy, but a vital need of the individual, both for his own identification, and as a practical regulator of behavior.

Key words: Identity, the crisis of identity, the drift of identity, self-identification, cultural homogeneity, values, norms.

References:

1. Giroux A.A., Lankshear C., McLaren P., Peters M. (1996) Counternarratives. Cultural Studies of Culture Pedagogues in Postmodern Space. – L.; N. Y.
2. Gotdiener M. (1998) Postmodern Sensitivities. Material Culture & the Form of postmodern life.

— Oxford, 262 p.

3. Maffesoli M. (1992) La transfiguration du politique: La tribalisation du monde. Paris: Grasset & Fasquelle, 242 p.
4. Rorty R. (1989) The Introduction // R. Rorty. Contingency, Irony & Solidarity. — Cambridge.
5. Tourain A. (1973) Production de la société. Paris, 542 p.
6. Ward G. (1997). Postmodernism. Chicago, IL: NTC/Contemporary Publishing .
7. Baudrillard J. (2006) Consumer Society. His myths and structures / Baudrillard J.; trans. with fr., after. and note. E. A. Samarskoy. -M.: Republic; Cultural Revolution, 269 p
8. Gurevich P.S. Identity - the privilege of person// Humanities. West Finance. Un-ta, 2011, N2, p.36-47
9. F. Jamison (1996) Postmodernism, or the Logic of Culture of Late Capitalism // Philosophy of the Postmodern Age. - Mn. : Krasiko-print, P. 118-137.
10. Jean-Luc Nancy (2004) Being single plural. - Minsk: I. Logvinov, 272 p.
11. Castells M. (2000) Information age // Economics, society, culture. М.: ГУ-VSH.- 2000.-606 p
12. Lyotard J.-F. (1996) Postmodern state: a report on knowledge // The philosophy of the postmodern era. - Mn. : Krasiko-print, P. 140-158.
13. Maslow A. (2002) Towards a psychology of being. М.: СКСМО-Пресс.- 2002
14. Mead J.G. (1994) Internalized others and self / Mead J. G // American sociological thought. - Moscow: Izd-vo MGU -263 p.
15. Mozheiko, From Post-Modern to Post-Modern: Contemporary Sociocultural Transformations and New Trends and Philosophy of Language. [Electronic resource]. - Access mode: https://www.researchgate.net/publication/271024806_Ot_Postmoderna_K_Post-Postmoderu_Sovremennye_Sociokulturnye_Transformacii_I_Novejsie_Tendencii_Filosofia_Az_yka
16. Berger P., Lukman T. (1995) Social construction of reality. A Treatise on the Sociology of Knowledge / Translation from English: E. Rutkevich-M.: Moscow Philosophical Foundation. Academia - Center, MEDIUM. - 322 p.
17. Huntington S. (2003) The clash of civilizations / Huntington S., - М. : ООО "Publishing house ACT, - 603 p ..
18. Hales Ketrin. (2002) Yak mi became postlyudstvo, - Kiev: NIKA - Center, 430 с.
19. Khorunzhiy S.S. (1997) "The genus or the nedorod? Notes on the ontology of virtuality \ \ Questions of Philosophy, №6, p. 53-68,
20. Erickson E. (2006) Identity: youth and crisis: Per. with English. / General. Ed. and pre. A. V. Tolstykh. - 2 nd ed. - Moscow: Flint, IPSI, Progress, -344 p

Стаття надійшла до редакції 04.06.2018